Sovjetgeschiedenis in de overgang

Marc Jansen

Revolutie in de Sovjetunie, wie had dat een paar maanden geleden gedacht! Nog juist op tijd is een nieuw leerboek voltooid over de sovjetgeschiedenis van 1941 tot heden voor de hoogste klas, zodat het middelbare onderwijs in het land de beschikking kreeg over een geheel nieuwe, in de geest van Gorbatsjov herschreven, versie van de vaderlandse geschiedenis sedert de revolutie. Terecht sprak men slechts van een 'overgang'. Inmiddels is duidelijk waar naar toe. Het is niet, zoals de putschisten wilden, een restauratie geworden. Ook Lenin, Gorbatsjov en het uniforme sovjetleerboek zullen in de beeldenstorm sneuvelen.

Een bespreking door Marc Jansen, medewerker van het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

Valeri Ostrovski, Vitali Startsev, Boris Starkov, Gennadi Smirnov, Geschiedenis van de USSR: Leerboek voor de elfde klas van de middenschool (Moskou 1990) 223 blz.
Oplage: 2.905.000.
Prijs: 50 kopeken.

In 1989 verscheen het nieuwe, in de geest van de perestrojka herschreven, leerboek voor de sovjetgeschiedenis in de jaren 1900-1941, bestemd voor de tiende (voorlaatste) klas van de middenschool (zie *Kleio* 1990/1). In het jaar daarop kwam het nieuwe leerboek voor de hoogste, elfde, klas uit, dat de periode van 1941 tot heden behandelt. Net als het nieuwe leerboek voor de tiende klas is ook dit boek bedoeld als 'overgang'. Het zal, zo staat voorin vermeld, gedurende twee schooljaren worden gebruikt; één van de twee zit er inmiddels op.

Al kan langzamerhand niet meer zo duidelijk van een officiële visie op de sovjetgeschiedenis worden gesproken, de auteurs gaan in hun oordeel niet de grenzen te buiten die de overheid gewenst acht. Ze zijn vaak zeer kritisch, vooral over de regimes van Stalin en Brezjnev. Hun benadering van Chroesjtsjov is gemengd en ze schrijven dat zelfs Gorbatsjov in het begin fouten heeft gemaakt. De bron van het kwaad zien zij in de 'commandostructuur', die pas Gorbatsjov in hun ogen is begonnen te doorbreken. Het boek is eind 1989 voltooid, aanvallen op het communisme, de Communistische Partij, Lenin of de Oktoberrevolutie zal men er dus vergeefs zoeken.

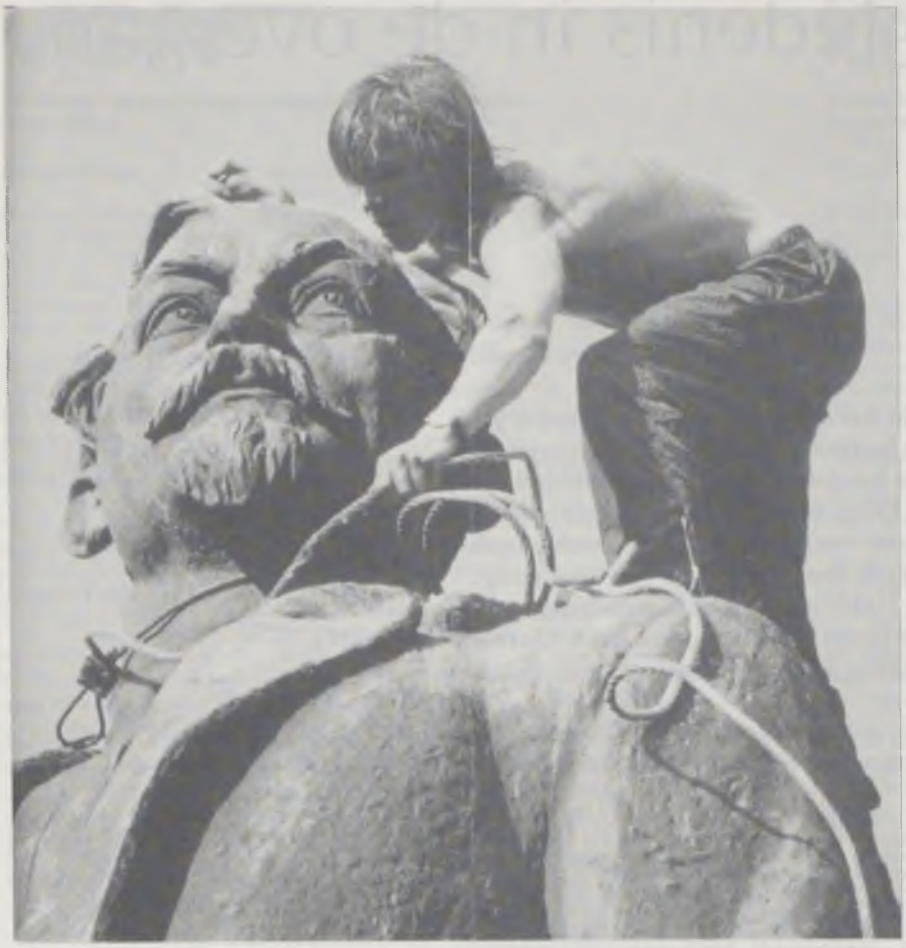
In Kleio 1/1990 besprak Marc Jansen het nieuwe leerboek voor de periode 1900-1941 voor de tiende klas.

De uitbreiding van de USSR in 1940

Dat de ontwikkelingen snel gaan valt aan dit leerboek zelf af te lezen. Op één punt is het alweer verder dan het maar kort eerder verschenen leerboek voor de tiende klas. Dat maakte nog geen melding van het geheime protocol bij het Molotov-Ribbentrop-pact van augustus 1939, want het was voltooid voordat de officiële sovjetinstanties het bestaan van dit protocol hadden erkend. Thans wordt gezegd dat er bij de verdragen van 23 augustus en 28 september 1939 geheime protocollen waren. De originelen, zo voegen de auteurs er wel aan toe, zijn niet gevonden, er zijn alleen kopieën bekend. De hereniging van het Oekraïense en Witrussische volk, dat wil zeggen de inlijving bij de Sovjetunie van Oost-Polen die het gevolg was van de afspraak in het geheime protocol, noemt het leerboek 'historisch onvermijdelijk', al was het een 'tragische paradox' dat dit werd bekokstoofd in een transactie tussen Stalin en Hitler ten koste van de belangen van de Poolse staat. De inlijving van de Baltishe landen en Bessarabië in 1940 wordt niet veroordeeld. Wel was het, alweer, 'tragisch' dat hier vervolgens het stalinisme in zijn meest grove repressieve vorm werd ingevoerd.

De Sovjetunie tijdens WO II

Het leerboek wijst erop dat de Sovjetunie slecht was voorbereid op de Duitse inval van 22 juni 1941. De legerleiding was ernstig verzwakt door grootscheepse zuiveringen en Stalin sloeg serieuze waarschuwingen voor een op handen zijnde invasie in

De val van Dzjerzjinski, in Moskou, het eerste hoofd van de KGB.

de wind: hij bleef vertrouwen stellen in de afspraak met Hitler.
De auteurs voeren verschillende mogelijke verklaringen voor Stalins gedrag aan, zonder zelf een voorkeur uit te spreken: Stalin hoopte een militair conflict uit te kunnen stellen, of hij meende dat Hitler een dergelijk risico niet aandurfde, of hij vreesde een verenigd front van alle kapitalistische landen tegen de Sovjetunie. Zeker is dat het Rode Leger en het sovjetvolk een zeer hoge prijs voor Stalins zware beoordelingsfout moesten betalen.

Net als in andere door de Duitsers bezette landen heeft ook in de Sovjetunie collaboratie plaatsgevonden. De auteurs veroordelen die , maar proberen ook een verklaring te geven: '*Heel wat mensen dienden, uit overtuiging of uit zwakheid, de vijand. Bijzonder moeilijk was de situatie in de Baltische en andere gebieden waar het sovjetbewind nog maar kort bestond. Hier ontstonden gewapende eenheden die de bezetters hielpen. De hitleristen werden ook geholpen door voormalige burgerlijke en criminele elementen en door reactionair gezinde nationalistische kringen. Een niet geringe rol in het feit dat een deel van de bevolking op door de vijand bezet gebied zich verdraagzaam opstelde tegenover het fascistische regime, spelen de tegen het volk gerichte politiek van Stalin om een geforceerde collectivisatie door te voeren, de zeer strenge bevelen van de vooroorlogse jaren en de massale repressies. Maar als wij dit in aanmerking nemen om het gedrag van deze mensen zuiver historisch te verklaren, moeten wij niet vergeten dat de volkeren van ons land landverraad altijd hebben gezien als een uiterst zware misdaad, waarvoor geen vergiffenis of een verjaringstermijn geldt.*'

Ondanks rehabilitatiepogingen van de kant van bijvoorbeeld Solzjenitsyn wordt ook het verraad van generaal Vlasov door de auteurs scherp veroordeeld.

Maar zij besteden - anders dan vroegere edities van het leerboek - ook aandacht aan de misdaden die aan sovjetzijde werden bedreven. De Goelag draaide tijdens de oorlog gewoon door en kreeg er zelfs op grond van vaak onzinnige beschuldigingen talloze mensen bij. In de bossen bij Katyn werden enkele duizenden Poolse officieren vermoord. De auteurs houden wat betreft de schuldvraag nog altijd een slag om de arm, maar toch zijn er volgens hen nogal wat aanwijzingen dat de moord al in 1940 plaatsvond, waaruit de lezer kan opmaken dat inderdaad de sovjetkant schuldig was.
In de loop van de oorlog werd op grond van ongefundeerde beschuldigingen een aantal volkeren geheel of gedeeltelijk gedeporteerd, zoals de Wolgaduitsers, de Krimtataren of de Turken-Mescheten. Het leerboek duidt deze deportaties aan als 'onmenselijke acties'.
Verder werden miljoenen sovjetburgers die krijgsgevangen waren gemaakt of in Duitsland waren te werk gesteld, na terugkeer in de Sovjetunie doorgaans geheel ten onrechte als 'landverraders' naar de Goelag gestuurd of anderszins aan repressie onderworpen.

De oorlog werd gewonnen, maar ten koste van een enorme prijs: 27 miljoen mensen kwamen om, '*vrijwel een hele generatie mannen werd door de oorlog vernietigd*'.

De auteurs komen tot de volgende slotsom: '*Het sovjetvolk leverde een beslissende bijdrage aan de vernietiging van het fascisme en redde daarmee de wereld van de bedreiging van een totale knechting. De tragische paradox van de geschiedenis bestond hierin, dat het sovjetvolk, heilig gelovend in de idealen van vrijheid en rechtvaardigheid*

nummer 6/91
pagina's 4 en 5

die in 1917 waren geproclameerd, zelf leefde onder het stalinistische despotische regime, dat miljoenen mensen ontberingen bracht. Maar de keuze die het volk in juni 1941 maakte, was geen keuze voor het stalinistische regime, maar voor de onafhankelijkheid van het Vaderland, voor de idealen van de revolutie.'

'Een moeilijke tijd'

Na afloop van de oorlog werd in de nieuwverworven gebieden (de Baltische landen, West-Oekraïne en -Witrusland, Moldavië) op dezelfde wijze als eerder elders in de Sovjetunie een collectivisatie van de landbouw doorgevoerd, met inbegrip van 'dekoelakisatie' en massale deportaties. Het nieuwe bewind stuitte er op fel gewapend verzet - dat ook fel werd bestreden - van nationalisten, maar ook van mensen die van het stalinisme te lijden hadden gehad.
Van dit verzet, zo voegen de auteurs toe, poogden Westerse geheime diensten gebruik te maken.

De periode van het eind van de jaren 40 en het begin van de jaren 50 was volgens het leerboek '*een moeilijke tijd voor de absolute meerderheid van de sovjetbevolking*', vooral op het platteland, waar toen nog tweederde van de bevolking leefde; ze zeggen er overigens bij dat er in deze tijd ook veel enthousiasme en optimisme onder de mensen was.
Een grote hongersnood die de Sovjetunie in 1946 trof, werd voor de buitenwereld verzwegen. Er werden nieuwe zuiveringscampagnes georganiseerd. Zo vielen ongeveer tweeduizend mensen ten slachtoffer aan de zogenaamde 'Leningradse zaak', die was gebaseerd op onzinnige beschuldigingen. De ideologische waakhond Zjdanov legde de cultuur aan de leiband.

Begin jaren 50 duidden de voortekenen op de komst van een nieuwe terreurgolf, een herhaling van de 'grote terreur' van de jaren 30. Ook Stalins trouwe adjudanten Molotov, Mikojan, Vorosjilov en zelfs Beria leken bedreigd. Maar Stalins dood in maart 1953 wendde het gevaar af.

De verhouding met het buitenland

De auteurs spreken hun goedkeuring uit over de ontwikkeling door de Sovjetunie van een eigen atoomwapen in de tweede helft van de jaren 40, want het diende als '*tegenwicht tegen de atoomchantage van de VS*'. Maar dat het na afloop van de Tweede Wereldoorlog tot een toenemende confrontatie tussen de vroegere bondgenoten kwam, wijten zij ook aan de Sovjetunie, waarvan de leiders de andere kant met eenzijdige ideologische stereotiepen benaderden. De Sovjetunie pleitte in hun ogen volkomen terecht voor kernontwapening, maar wilde de internationale controle daarbij sterk inperken.

De 'Koude Oorlog' brak uit. '*De USSR en de landen van Oost-Europa werden geleidelijk omsingeld door militaire bases van de VS. De propaganda tegen ons land werd versterkt met behulp van diverse radiozenders, opgelaten luchtballonnen met pamfletten, die rechtstreeks opriepen tot omverwerpen van het bestaande politieke systeem.*'

In beide kampen leidde de Koude Oorlog tot heksenjachten, xenofobie en onverzoenlijkheid. Het socialistische systeem werd verbreid over de landen van Oost-Europa. Dat gebeurde soms op een mechanische wijze, waarbij het socialistische model dat in de Sovjetunie heerste plompverloren naar andere landen werd overgeplant.

De periode Chroesjtsjov

Na Stalins dood rekenden zijn opvolgers weldra af met de chef van de geheime dienst Beria, die op de macht uit was. Dit was nodig om een catastrofe te voorkomen. Onder leiding van Chroesjtsjov werd een begin gemaakt met de destalinisatie. De Goelag werd geliquideerd en miljoenen onschuldige gevangen konden naar huis terugkeren. Dat was een belangrijke humanistische daad.

Chroesjtsjovs '*ontmaskering van de persoonscultus van Stalin*' (zoals het officieel heette) met de 'geheime rede' van 1956 (die pas onder Gorbatsjov in de Sovjetunie werd gepubliceerd) gaf bewust geen volledig beeld van de omvang van de repressie en legde de schuld alleen bij Stalin en een aantal handlangers. De destalinisatie betekende ook geen liquidatie van het 'administratieve commando-systeem', daar was de maatschappij nog niet aan toe. Er was sprake van '*een proces van liquidatie, en dan nog niet eens volledig, van de meest negatieve kanten van het commando-bureaucratische systeem, zonder de kern daarvan aan te tasten*'.

Zo was het proces van de beginnende destalinisatie zeer tegenstrijdig en waren de methoden maar al te vaak antidemocratisch.

Chroesjtsjov wist af te rekenen met zijn concurrenten in de partijtop, de 'antipartijgroep', en garandeerde daarmee voortzetting van de hervormingen. Maar er werd op die manier ook steeds meer macht geconcentreerd in de handen van alleen Chroesjtsjov met zijn '*autoritaire hoedanigheden*'.
'*Ondanks al zijn positieve trekken - zijn democratisme, gezond verstand, vredelievendheid - was Chroesjtsjov toch een produkt van het stalinistische tijdperk. In combinatie met de langdurige gewoonte om de macht ongecontroleerd uit te oefenen, maakte dit hem geneigd tot het nemen van overijlde en ongerechtvaarigde beslissingen.*'
Een daarvan was dat hij, tegen alle gezond verstand in, voorschreef overal mais te verbouwen. Onder zijn verantwoordelijkheid vond ook de campagne tegen Pasternak plaats. Het administratieve commando-systeem bleef heersen en de macht bleef volledig berusten bij de leider van partij en staat. De hervormingspogingen gingen louter uit van de top en volgden een antidemocratische weg.

Wat de buitenlandse politiek betreft, behandelen de auteurs de onderdrukking van de Hongaarse opstand in 1956 neutraal. Zijn minder positieve trekken tastten Chroesjtsjovs populariteit aan, en in 1964 werd hij afgezet. Er trad een collectief leiderschap aan met Brezjnev aan het hoofd.

De 'brezjnevsjtsjina': buitenlandse politiek

In Brezjnevs buitenlandse politiek zien de auteurs enkele positieve ontwikkelingen. Het kwam tot militair-strategische pariteit tussen de USSR en de VS en hun wederzijdse bondgenoten. '*Dit evenwicht versterkte objectief gezien de internationale vrede, verstevigde de positie van de Sovjetunie, de andere socialistische landen en alle progressieve krachten op de planeet, verijdelde het streven van de agressiefste kringen van het imperialisme naar een overwinning in een internationale kernoorlog.*'

Het gaf realistische Westerse politici die internationale ontspanning wilden de wind in de zeilen. Zo konden er onder meer afspraken worden gemaakt in Helsinki.

Maar op andere punten is hun oordeel heel wat minder gunstig. De afspraken van Helsinki werden van sovjetzijde niet altijd nagekomen. Sovjetvertegenwoordigers weigerden rechtstreeks antwoord te geven op de vraag of de Sovjetunie chemische wapens had of niet (*'hoewel die er in feite waren'*). De inval in Tsjechoslowakije in 1968 wordt 'foutief' genoemd. De sterke concentratie van sovjettroepen aan de Chinese grens sedert het einde van de jaren 60 *'destabiliseerde objectief gezien de toestand van dit gebied'*.
In de verhouding met Derde-Wereldlanden hield de sovjetleiding in haar streven bepaalde theoretische en sociaal-economische schema's te verwezenlijken, onvoldoende rekening met allerlei binnen- en buitenlandse factoren, nationaal karakter en historische tradities.

De in de loop der jaren opnieuw oplopende internationale spanning kwam onder meer voort uit de politiek van de kapitalistische landen die was gebaseerd op het strategische concept van 'nucleaire containment' van de Sovjetunie. Dat rechtvaardigde een eindeloze wapenwedloop en uiteindelijk zelfs mogelijk een kernoorlog. De Brezjnev-leiding deed mee aan deze toenemende bewapening, wat de auteurs zien als een ernstige fout die het sovjetvolk duur kwam te staan. Ze geven zelfs toe: *'Wat betreft een reeks wapens en de getalssterkte van het leger overtroffen de Strijdkrachten van de USSR het leger van de VS.'*

De militaire interventie in Afghanistan in 1979 was volgens hen een *'ondoordachte beslissing'* van Brezjnev plus een kleine groep andere leiders. De oprechte kritiek die Sacharov er tegenin bracht, leidde tot administratieve verbanning naar Gorki. In deze *'onverklaarde oorlog'* kwamen meer dan 15.000 sovjetsoldaten om het leven.
'Een andere misrekening van de buitenlandse sovjetpolitiek was de beslissing om middellange-afstandsraketten in Europa te plaatsen. Genomen in het midden van de jaren 70, destabiliseerde zij de toestand en het strategische evenwicht sterk. In antwoord op de Westerse eis deze raketten niet te plaatsen, verklaarde de militaire en politieke sovjetleiding integendeel ze te zullen moderniseren. Als resultaat werd het land meegetrokken in een uitputtende wapenwedloop, wat wezenlijk van invloed was op de sociaal-economische ontwikkeling van de Sovjetunie en op haar internationale autoriteit.'

Binnenlandse politiek

In de binnenlandse politiek begon het Brezjnev-regime in 1965 met hervormingen, maar die mislukten omdat ze niet consequent werden doorgevoerd. *'De poging om een economische hervorming door te voeren en tegelijkertijd het democratiseringsproces in de politieke sfeer terug te draaien, bleek tot mislukken gedoemd.'*
Op den duur werd alle hervormingsexperimenten de nek omgedraaid. De periode van de 'stagnatie' brak aan en die liep tenslotte uit op een crisis van het commando-bureaucratische systeem.

Begin jaren 80 raakte de landbouw in een crisistoestand: de voedselvoorziening kwam in ernstige problemen en er moest worden gerantsoeneerd. De mensen raakten er opnieuw aan gewend om uren in de rij te staan, al voegen de auteurs er bemoedigend aan toe dat de toestand van het merendeel van de bevolking *'in vergelijking met de armoede van de jaren 30 en de periode na de oorlog was verbeterd'*.

klasso
nummer 6/91
pagina's 6 en 7

Er trad ook achterstand op in de kwaliteit van de medische zorg en het onderwijs en in de sociale sfeer. De houding van de overheid ten opzichte van ecologische problemen was '*onverschillig, misdadig onverantwoordelijk*'. Een van de ernstigste gevolgen was, na Brezjnevs dood, de ramp met de kernreactor in Tsjernobyl.

Op politiek gebied vond een steeds openlijker rehabilitatie van het stalinisme plaats, terwijl er ook een mateloze Brezjnev-verheerlijking op gang kwam, die overigens onder de bevolking eerder een averechtse effect had. De censuur nam toe en diverse getalenteerde schrijvers en kunstenaars werden het land uitgedreven, bijvoorbeeld Solzjenitsyn. Het gebrek aan openbaarheid leidde bij een deel van het bestuursapparaat tot ernstige corruptie.
'*De miljoenendiefstallen van de clan van Rasjidov, de eerste partijsecretaris van Oezbekistan, de bouw van departementspaleizen in Moldavië, Kazachstan en Azerbajdzjan, de gewoonte om elkaar veelvuldig te decoreren: het waren allemaal schakels van één en dezelfde keten, symptomen van een diepe politieke crisis van het administratieve commando-systeem, die ook een negatieve uitwerking hadden op de vorming van het massabewustzijn. De gecorrumpeerde elementen van het bestuursapparaat, de zakenlui van de "schaduweconomie" en de georganiseerde misdaad begonnen zich aaneen te sluiten. Van de enorme omvang van de corruptie, de georganiseerde misdaad en de "schaduweconomie" had de meerderheid van de sovjetbevolking geen vermoeden*'.

De auteurs concluderen dat Brezjnev ongetwijfeld zekere verdiensten had, vooral bij het leggen van contact met Westerse leiders op het eind van de jaren 60 en in het begin van de jaren 70.
'*Maar alles bij elkaar had het Brezjnev-regime (brezjnevsjtsjina) een diep demoraliserende invloed op het politieke, sociaal-economische en culturele leven van de maatschappij, en werd het een symbool van de amoraliteit, ongecontroleerdheid en zwakte van het tot ontbinding overgaande administratieve commando-systeem.*'

De overgangsperiode

Andropov, die Brezjnev na zijn dood in 1982 opvolgde, stelde zich ten doel de corruptie te bestrijden en met vaste hand orde en discipline te herstellen. '*Op zichzelf was deze beslissing juist, maar bij de uitvoering handelden de plaatselijke organen in de traditionele administratief-bureaucratische geest en begingen een reeks grove wetsovertredingen door mensen onder het mom van een controle van de redenen waarom zij niet op hun werk waren, aan te houden in winkels, kapsalons en dergelijke.*'

Na de dood van Andropov in 1984 wist de conservatieve meerderheid in de politieke leiding de zwaar zieke Brezjnev-adept Tsjernenko als opvolger naar voren te schuiven. Zijn regering van ruim een jaar wordt door de auteurs de 'mini-stagnatie' genoemd en werd volgens hen gekenmerkt door een terugkeer van '*de ergste tradities van de stagnatietijden*'. Zo stond de Sovjetunie tegen het midden van de jaren 80 voor een economische, sociale en politieke crisis. '*Het administratieve commando-systeem had geen antwoord op de eisen van de moderne tijd.*'

Maar toen ook Tsjernenko in maart 1985 overleed, werd door de nieuwe partijleider Michail Gorbatsjov een nieuwe koers ingeslagen. Ook hij maakte in het begin fouten. De anti-alcoholcampagne en de strijd tegen niet uit arbeid verworven inkomsten werden in 'bureaucratische stijl' uitgevoerd en dat had ongunstige neveneffecten tot gevolg: in het eerste geval een toenemende speculatie in sterke drank en zelfstokerij, terwijl de strijd tegen niet uit arbeid verworven inkomsten vooral mensen trof die hun produkten op de markt verkochten en de kanonnen van de 'schaduweconomie' buiten schot bleven.
'*Het werd duidelijk dat zonder diepgaander activiteit om de politieke structuren van de maatschappij te vernieuwen, nieuwe economische bedrijfsmethoden geen resultaat kunnen opleveren.*'

Perestrojka

Sedert 1987-1988 raakte de perestrojka in een versnelling. De rol van de Sovjets werd versterkt. De democratisering leidde tot activering van de bevolking, al ging dat helaas ook gepaard met toenemende conflicten tussen nationaliteiten.
De sovjettroepen werden uit Afghanistan teruggetrokken. De glasnost bloeide op. Het betekende, zo eindigen de auteurs opeens weer in de oude leuzenstijl, het begin van een nieuw tijdperk in de geschiedenis van ons land, '*ertoe geroepen om onder de omstandigheden van vandaag de door de Oktoberrevolutie geproclameerde principes te realiseren: "Vrede aan de volken", "Land aan de boeren", "Fabrieken aan de arbeiders", Alle macht aan de Sovjets".*'

Gorbatsjov haalde met zijn hervormingscommunisme in binnen- en buitenland heel wat overhoop, maar de economische crisis die hij aantrof wist hij niet op te lossen en hij creëerde vele nieuwe problemen. De situatie werd zo ernstig, dat (nadat deze bespreking al was voltooid) een aantal prominente vertegenwoordigers van het oude regime een poging deed door middel van een staatsgreep een restauratie van het 'administratieve commando-systeem' te bewerkstelligen.
Als zij waren geslaagd zou Gorbatsjovs 'overgangsvisie' op de sovjetgeschiedenis waarschijnlijk ingrijpend zijn herzien. De kritiek op zijn voorgangers zou afgezwakt zijn en hij zou zelf het voornaamste mikpunt zijn geworden.

Maar de staatsgreep mislukte jammerlijk en de putschisten bereikten precies het tegendeel van wat zij nastreefden. Zij zetten de sluizen wijd open voor een revolutie.
Wat het onderwerp van dit artikel betreft, kan nu een zeer kritische behandeling van de gehele sovjetgeschiedenis worden verwacht en zullen ook Lenin, de Oktoberrevolutie, het communisme en mogelijk zelfs Gorbatsjov in de beeldenstorm sneuvelen. Ook het uniforme leerboek zal verdwijnen en plaats maken voor een gevarieerder kijk op het verleden, waarschijnlijk per republiek verschillend.

Zo is Gorbatsjov niet ontkomen aan het lot dat hervormers zo vaak treft. Een 'tragische paradox' zouden de auteurs van het leerboek het noemen.